

Nordisk Numismatisk Årsskrift

Ny serie, 1

Nordic Numismatic Journal

2. series, 1

Pengestrømmer i Nord-Europa på 1500-, 1600- og det tidlige 1700-tallet

Denne studien av pengestrømmer i Nord-Europa på 1500-, 1600- og det tidlige 1700-tallet tar for seg norske forhold og pengestrømmene mellom Norges handelspartnere i Nord-Europa med utgangspunkt i skriftlige og numismatiske kilder.¹ Det foreligger ingen publiserte arbeider som behandler emnet eller deler av dette emnet fra numismatisk hold. Hva som imidlertid foreligger er enkelte generelle oversikter over perioden som utgjør deler av større mynt- og pengehistoriske fremstillinger. Den første som er verdt å nevne er Hans Holst sin store artikkel over Norges mynthistorie hvor han tar for seg perioden fra vikingtiden og frem til 1600.² Så er det Kolbjørn Skaares to binds verk over *Norges Mynthistorie*, utgitt til 1000-års jubileet for norsk mynt i 1995. Holst og Skaare skriver i hovedsak mynthistorie. Temaet kan like gjerne behandles ut fra en pengehistorisk vinkel. Den siste som publiserte en norsk pengehistorie, der også 1600- og 1700-tallet ble behandlet, var den kjente sosialøkonomen Wilhelm Keilhau i 1952. I sin pengehistorie har Keilhau et kapittel med tittelen “Det norske pengevesen mellom 1319 og 1813”. Dette kapitlet innleder han med å skrive at “Hverken fra pengehistorisk eller pengeteoretisk synspunkt byr utviklingen av det norske myntvesen i årene mellom 1319 og 1813 på nye trekk av vesentlig interesse”.³ Uten å legge an til en polemisk gjennomgang av Keilhaus programerklæring må jeg nok si meg uenig med hans oppfatning om periodens mynt- og pengehistorie. Jeg vil isteden hevde at flere innovasjoner, som utvikling av dalermynt, oppdagelsen av sølvforekomstene i Sandsværstraktene (1623), etablering av myntverk i Christiania (1628) og Kongsberg (1686) og overgangen til papirbaserte betalingsmidler, fikk stor betydning, ikke bare for mynt og pengehistorien i tidlig moderne tid, men også helt opp i våre dager.

Den historiske litteraturen omfatter en rekke studier av internasjonal handel i dette tidsrommet, og der vil jeg særlig trekke frem Stein Tveites verk om den norske trelasthandelen (publisert 1961) som utgjør et verdifullt bidrag til

1 Denne artikkelen baserer seg på oppgitt emne for prøveforelesning for graden Doctor philosophiae ved Universitetet i Oslo, 14. februar 2003: “Sirkulasjonen av utenlandske gullmynter og dalere i Norge paa 1500-, 1600- og 1700-tallet, sett i europeisk sammenheng”.

2 Hans Holst, ‘Norges mynter til slutten av 16. århundre’, *Nordisk Kultur*, XXIX, Kbh.-Oslo-Stockholm 1936, 93-138.

3 Wilhelm Keilhau, *Den norske pengehistorie*, Oslo 1952, 28

en rekke pengehistoriske og økonomiske sider ved handelen i Nord-Europa på 1600- og 1700-tallet.⁴

Utenlandske gullmynter og dalere i Norge, sett i europeisk sammenheng, er en problemstilling som gir vide rammer for innfallsvinkler. Om vi plasserer oss i begynnelsen av perioden, tiden omkring år 1500, blir vi stående i renessansen, reformasjonen og de store oppdagelsenes tidsalder, det som gjerne blir regnet som overgangen fra middelalder til nyere tid. Forflytter vi oss til tiden omkring 1800, blir vi stående i den franske revolusjonen, den industrielle revolusjonen, og for oss nordmenn spesielt, nær Eidsvoll og 1814, det som i store trekk markerer overgangen til den moderne tidsalder. På mange måter kan vi si at den perioden vi skal bevege oss innenfor utgjør overgangen mellom middelalderen og det moderne, tre hundre år preget av større endring og fornyelse enn verden noen gang hadde sett. Ut fra et mynt- og pengehistorisk perspektiv kan vi si at det ble flere penger i omløp, og omløpshastigheten på pengene var, med visse forbehold, større enn noen gang.

I begynnelsen av den perioden vi ser på her skjedde det noe som Europa ikke tidligere hadde opplevd. En sterk økning i pengemengden som en følge av store gull- og sølvforekomster i Amerika og Sentral-Europa resulterte i en vedvarende prisstigning fra 1470 til 1650. En prisstigning som endret forholdet mellom penger, varer og lønninger. I ettertid har økonomisk orienterte historikere kalt fenomenet for Den store prisrevolusjonen. Samtidig økte omfanget og intensiteten i internasjonal handel, og med den strømmen av edelmetall og mynt. I denne perioden fikk strømmen av gullmynt, og særlig sølvdalere, et større omfang i nord-europeisk handel enn noen gang, både før og etter. Uten de nye edelmetallforekomstene og oppsvinget i internasjonal handel hadde det i mye mindre grad vært mulig å diskutere fenomenet utenlandske mynt i Norge. Når det er sagt, var ikke deltagelse i internasjonal handel tilstrekkelig, det måtte også eksistere et overskudd i handelsbalansen mot utlandet, eller i hvert fall i deler av denne handelen.

Ser vi nærmere på norsk utenrikshandel, finner vi at Norge hadde rikelig tilgang på tre viktige eksportvarer: Fisk, trelast, og bergverksprodukter. Fisken var gjennom store deler av middelalderen den viktigste eksportvaren, men på 1500-, 1600- og 1700-tallet, ble trelasten uten sammenligning størst.

Det er særlig på engelsk side vi finner relevante kommentarer om bruken av betalingsmidler i forbindelse med handelen på Norge. Alt i 1621 møter vi Sir William Grey som i en tale til Underhuset forteller at denne trelasthandelen ikke betales med ull, som var Englands fremste eksportvare, isteden slår han fast at denne handelen blir betalt ved at våre mynter blir transportert til Norge og Sverige.⁵ Dette blir bekreftet av Sir Josiah Child som i 1669

4 Stein Tveite, *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*, Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Trondheim, 1961.

5 Op.cit., 402

skriver at ni-tideler av trelasthandelen ble betalt i rede dalere.⁶ Utførselen av sølv ble ansett for negativ på engelsk side, men ved flere anledninger går det frem at den likevel ble akseptert fordi England var avhengig av norsk trelast. Engelskmenn brukte kolossale mengder tre til bygging av byer og skip, for å nevne to ting. Tenk bare på hvor mye trevirke som ble brukt til oppbyggingen av London etter den store bybrannen høsten 1666, hvor mer enn halve byen ble lagt i ruiner. I et brev datert 7. oktober samme år skriver Sir William Warren til kjøpmannen Hans Vestkil i Kragerø om den enestående muligheten som fantes i London etter brannen.⁷ Om Kragerøkjøpmannen grep sjansen vet vi ikke, men det burde han ha gjort, for senhøstes samme år nådde prisene på norsk trevirke nye høyder. Selv om prisene gikk ned noe, kom de til å holde et godt nivå under resten av 1600-tallet. Ifølge norske tiendeoppgaver og tollekstrakter ble det i 1699 skipet 468 981 dusin bord fra Norge til utlandet. Mye av dette gikk til England.⁸ Ut fra det som står i engelske kilder eksisterte det altså et betydelig underskudd i handelsbalansen mot Norge, og dette underskuddet betalte engelske kjøpmenn for en stor del med eksport av dalere.

Med utgangspunkt i denne trelasthandelen synes det klart at Norge ikke bare hadde et betydelig overskudd i handelsbalansen mot England, men også overskudd mot Nederland, mens vi til samme tid hadde underskudd mot Tyskland, og et betydelig underskudd mot Danmark. Det vi vet om norsk fiskeeksport i samme periode bekrefter bildet, selv om det i noen grad justeres i retning av mindre underskudd mot Tyskland. Når det gjelder eksporten til Frankrike og Spania, ser det ut til at et overskudd omkring år 1600, av forskjellige årsaker, ble snudd til underskudd hundre år senere. Uten at det er mulig å peke på andre faktorer av betydning som trakk store mengder utenlandsk mynt til Norge, er det rimelig å se handelsbalansen som styrende for pengestrømmen til landet. Når vi vet at handelsbalansen var i norsk favør, blir spørsmålet i denne sammenheng hva dette overskuddet ble betalt med. Og da mener jeg ikke spørsmål om penger var involvert, men hvilke myntslag som ble brukt?

Det er i søken etter svar på dette spørsmålet at numismatikere og historikere skiller lag. Der historikerne umiddelbart vil gå til de skriftlige kildene, vil numismatikerne bevege seg i retning av myntfunnene. I det følgende gis en sammenstilling over norske funn med utenlandske gullmynter og sølvdalere fra 1500-, 1600- og 1700-tallet. Sammenstillingen omfatter kun hele dalere, og ikke fraksjoner, det vil si halve, kvarte og andre deler av dalerutmyntingen. Jeg vil heller ikke regne dansk mynt som utenlandsk siden dansk og norsk mynt var lovlige betalingsmidler innenfor den dansk-norske unionen. Oversikten bygger i store trekk på Hans Holsts funnpublikasjoner fra

6 Ibid.

7 Op.cit., 341

8 Op.cit., 107

1930- og 1940-tallet,⁹ publikasjoner av enkeltstående funn, Myntkabinettets funnjournaler og -arkiver, en gjennomgang av Myntkabinettets funnsamling, meddelelser fra min kollega i Trondheim, Jon Anders Risvaag, og til slutt opplysninger hentet fra avisartikler.¹⁰

Samlet sett har jeg registrert 31 funn av gullmynter, av disse kan ett klassifiseres som skattefunn, mens 30 er enkeltfunn, det vil si mynter som er funnet hver for seg, og ikke sammen med andre mynter. Kronologisk fordeler funnene seg nogenlunde jevnt over de tre århundrene, med vekt på inngangen til perioden og 1600-tallet. At det kom inn en del gullmynter omkring år 1500 kan forklares med at gullmyntene rangerte fremst i internasjonal handel. Den økningen som kan observeres på 1600-tallet skyldes først og fremst skattefunnet fra gården Østre Hvatum i Brunlanes, sør i Vestfold et par km sørvest for Larvik, der det i 1875 ble funnet 47 utenlandske gullmynter. Dette må kunne sies å være det eneste gullmyntfunnet av en viss betydning fra denne perioden. Dessverre har det bare vært mulig å rekonstruere to tredjedeler av dette funnet. Det er likevel her vi finner den store andelen engelske gullmynter i det norske funnmaterialet, hele 22 stykker, deretter følger 4 fra Nederland, og en mynt fra henholdsvis Danmark, Sverige, Portugal og Italia.¹¹ Funnet spenner over tiden fra ca. 1461 til 1690. Med en omløpstid på over 200 år for funnets eldste mynter, bekrefter det at gullmynt fra denne perioden kunne holde seg lenge i sirkulasjon, noe som også går frem av lignende skattefunn fra Danmark og Nord-Tyskland.

Sammenliknet med gullmyntene er dalerfunnene betydelig flere og av større omfang. Samlet sett har jeg registrert 88 dalerfunn, hvorav 27 skattefunn og 61 enkeltfunn. I en kronologisk oversikt fremstår perioden fra ca. 1570 til 1670 som høydepunkt for dalerstrømmen til Norge. Eller, for å være mer nøyaktig, det er i denne perioden dalerne som dukker opp i norske funn ble preget. Ut fra nedleggelsestiden for de fem største dalerskattene, er det likevel rimelig å tro at det også var i denne perioden dalerne strømmet til landet i store antall. At denne strømmen går tilbake på slutten av 1600-tallet, har trolig forbindelse med fremveksten av papirbaserte betalingsmidler.

En fordeling av disse dalerne etter opphavsland, det vil si der de ble preget, viser at tyske og nederlandske dalere er de i særklasse mest vanlige i norske funn, til og med sammenlignet med norske og danske. Av de 531 dalerne der det er mulig å bestemme opprinnelseslandet utgjør tyske 251 og nederlandske 233. Dette står i kontrast til de 4 engelske og ingen spanske dalere som figurerer i norske funn.

Om vi skal trekke frem ett dalerfunn, må det bli skatten som ble funnet ved Råde kirke i Østfold (mellom Moss og Fredrikstad) i 1863. Det inneholdt

9 Se 'Författarregister till NNA 1936-1970, NNA 1971, 240-41

10 Avisartiklene er hentet fra Svein H. Gullbekk, *Norsk Numismatisk Bibliografi*, Oslo 1998

11 Hans Holst, Gullmyntene fra Østre Hvatum, *NNUM* 1942, 84-85; Hans Holst, Gullmyntene fra Østre Hvatum. Et supplement, *NNUM* 1945, 134-135

398 dalere, i all vesentlighet nederlandske og tyske, med et tyvetalls nordiske, hvorav noen stempelfriske norske fra 1640-årene.¹² Dette er, såvidt jeg kjenner til, større enn noe tilsvarende svensk funn, og med sine godt og vel 12 kilo sølv, hevder det seg godt i selskap med de største danske dalerfunnene fra samme tid.

Samlet sett kan vi si at myntfunnene peker i retning av at utenlandske sølvdalere var mer utbredt enn gullmynt, og at andelen nederlandske dalere rimer godt med det vi vet om handelsbalansen. At det er tyske og ikke engelske dalere som utgjør størst andel i norske funn, er imidlertid noe som ikke rimer like godt med det vi ellers vet om handelsbalansen mot utlandet, og derfor noe som krever nærmere forklaring.

Rundeskatten og fornminnelovgivning – Kildekritiske observasjoner

Før vi går videre i et forsøk på å sette myntfunnenes sammensetning inn i en mer generell forklaringsramme, vil jeg imidlertid peke på et par faktorer av metodisk art som kunne ha bidratt til å endre situasjonene for funn av gullmynter og dalere samlet sett. Dette gjelder særlig det berømte Rundefunnet. I 1972 ble funnet flere enn 56 000 mynter fra 1600- og begynnelsen av 1700-tallet i vrakrestene etter det hollandske skipet *Akerendam* som forliste utenfor øya Runde i 1725¹³. Av disse var det 6624 nederlandske gulldukater, 9183 nederlandske og 8142 spanske dalere.¹⁴ Sammenlignet med de landbaserte norske funnene utgjør dette store summer. Nå var det selvfølgelig aldri meningen at skipet skulle forlise utenfor norskekysten. Destinasjonen var som kjent Batavia, dagens Djakarta, i Indonesia. Men la oss tenke oss at det ikke hadde vært mulig å knytte dette funnet til handelen med Asia, eller at lokalbefolkningen på en eller annen måte hadde berget hele eller deler av den verdifulle skipslasten, som igjen hadde materialisert seg i skatter med nederlandske og spanske gullmynter og sølvdalere, da kunne de norske funnene samlet sett fått en helt annen karakter.

En annen og mer reell faktor som kan ha, og med all sannsynlighet også har hatt, innvirkning på i hvilken grad funn av mynter har blitt levert til museene, eller om ikke annet så i hvert fall blitt registrert der, er fornminnelovgivningen. I henhold til norsk lov var det lenge slik at mynter (og andre gjenstander) eldre enn 1537, altså reformasjonen, skulle tilfalle staten, og plasseres i offentlige samlinger og museer. Det betyr i praksis at verken gull-

12 Hans Holst, Norske og danske funnmynter i Norge, preget i tiden 1628-1873/75, *NNÅ* 1944, 173

13 Ytterste øy mot Norskehavet, i dag bruforbindelse til Møre.

14 Bjørn R. Rønning, *Akerendam – Historien om Rundeskatten*, Oslo 1979; English translation by Elizabeth Seeberg, *Akerendam: The story of the Runde treasure*, Oslo 1979. – Funnene etter skipet *Samson* som forliste utenfor kysten av Kristiansand desember 1786 omfattet 3807 mynter, men ingen speciemynt (Håkon Ingvaldsen, *The Coins from 'Samson' – a 200 year-old shipwreck*, *NNÅ* 1991, 171-189).

mynter eller dalere fra vår periode var innleveringspliktig, og som en følge av dette fantes det heller ingen plikt til å rapportere slike funn. Det var først i forbindelse med en revisjon av kulturminnevernloven, som trådte i kraft i 1979, at grensen for innlevering av myntfunn ble hevet til 1650, nettopp med det formål å fange opp dalerfunn av den art vi beskjeftiger oss med her.¹⁵ Det er selvfølgelig vanskelig å si i hvilken grad dette har påvirket funnbildet, men som en direkte følge av denne lovendringen ble den såkalte Karrestadskatten, med 30 tyske og nederlandske dalere, innlevert til Myntkabinettet i 1994.¹⁶ Samlet sett kan det, ut fra de avisartiklene jeg har gjennomgått fra tiden før 1979, virke som om en god del dalermynt har unnsloppet registrering. Faktum er at opplysninger hentet fra Myntkabinettets presseutklippsarkiv utøket antall enkeltfunn av dalere med nærmere 20 %. Og det er ingen grunn til å tro at avisene har fanget opp alle dalerne som har blitt funnet i det ganske land, like sikkert er det at dette utklippsarkivet ikke har fanget opp alle funnene som har vært omtalt i pressen. I det hele tatt er det mye som tyder på at studier av myntfunn yngre enn 1537 (eller 1650) alltid vil være hemmet av fornminnelovens bestemmelser, for ikke å snakke om håndhevelsen av disse bestemmelsene, men det er en annen historie.

Myntfunn og summer i skriftlige kilder

Det er ofte slik at kvantitative studier av eldre tiders pengeomløp for en stor del baserer seg på analyser av myntfunnene. Når man trekker inn skriftlige kilder slår det en ofte hvor små myntskattene er sammenlignet med de summene som i forskjellige tilfeller er overlevert i dokumentene. Dette forteller oss at myntskattene kun i svært liten grad avspeiler de pengesummene som var i omløp. Med det *in mente* vil jeg vende tilbak til skriftlige belegg for rede kontanter i nordmenns eie. Uten at jeg har foretatt uttømmende studier på dette feltet, kan jeg med en gang si at de dokumentariske kildene korrigerer myntfunnene på flere viktige felt.

Jeg vil trekke frem tre belegg for å illustrere hvor store dalerbeløp som var i sirkulasjon i Norge på begynnelsen av 1700-tallet. To av dem er hentet fra Arendal, en norsk sørlandsby med stolte sjøfartstradisjoner fra 17- og 1800-tallet. Der finner vi blant annet en kjøpmann Søren Anderson, som i 1707 etterlot seg bearbeidet sølv for 1133 riksdaler, gull og juveler for 135 riksdaler, og rede penger for hele 13 674 riksdaler, hvorav mesteparten i engelske crowns og danske kroner.¹⁷ Tre år tidligere etterlot Anders Larsen Brinch, også han Arendalsbasert kjøpmann, 8592 riksdaler i gull- og sølv-

15 Kolbjørn Skaare, *Norges mynthistorie*, bd. 1, Oslo 1995, 287 ff.

16 Kolbjørn Skaare, Myntskatten fra Karrestad i Halden, *Østfoldarv, Kulturhistorisk årbok XI*, 1995, 96-104. Karrestad er i Halden, Østfold, tett på grensen til Sverige (Dalsland).

17 Tveite 1961, 406

mynter.¹⁸ En fjerdedel av denne summen var i gulldukater, det var en del tyske og nederlandske dalere, men igjen møter vi en god del spanske. Og det myntslaget det fantes mest av var engelske *crowns*.

I arkivene etter Den Kongelige Mynt forteller kilder fra 1712 at myntmester Henning Christoph Meyer i løpet av sin lange embetstid (helt fra 1686) hadde slått mynt for private ved to anledninger. Begge gangene dreide det seg om spanske dalere, henholdsvis noe over 1150 og 798 stykker.¹⁹ Samlet sett forteller disse skriftlige kildene om store antall spanske og engelske dalere i Norge. Et spørsmål som umiddelbart melder seg er hvordan vi kan forklare forskjellene mellom hvilke dalerslag som opptrer i norske funn og skriftlige kilder, med andre ord, hvorfor finner vi ikke engelske og spanske dalermynter på lik linje med andre utenlandske dalere når de utvilsomt fantes i Norge på denne tiden? Det kan da ha sammenheng med at engelskmennene utga gullmynter i større grad enn dalere, og halve i større grad enn hele dalere på 1600-tallet, men det utgjør neppe noen fullgod forklaring. Heller ikke myntenes vekt eller sølvinnhold tilsier at nordmenn skulle ha foretrukket å grave ned tyske og nederlandske dalere fremfor engelske og spanske.

Forholdet mellom utenlandske og dansk-norske dalere

Da kong Christian V utga forordningen om *fremmede Myndt* i det dansk-norske riket 8. marts 1675 ble det gjort klart at riket “stadig oversvømmes af udenlandsk mønt”, “hvilcket Voris Mynt-væsen saavelsom Commercierne i bemelte Voris Riger oc Lande, ufeilbarligen merckelig Skade vilde tilføye, med mindre her paa udi Tide raades bod,...” Dette gjaldt utenlandske mynter pålydende mindre enn speciedalere. Alle disse mindre valørene skulle få nedsatt verdi med fjerdedelen “af den pålydende værdi”. Utenlandske mynter med mindre verdi enn 2 skilling skulle forbys. Når det gjaldt utenlandsk speciemynt, engelsk sølvmynt og gullmynt var situasjonen en annen. De skulle stadig gå for pålydende verdi.²⁰

Til tross for anerkjennelsen av utenlandske speciemynter så skulle man tro at om noen dalermynter skulle foretrekkes fremfor andre var det de dansk-norske som både var lødige og utgjorde lovlige betalingsmidler i alle sammenhenger innenfor unionen. Men også her støter vi på skjevheter mellom fordeling av myntslagene som krever forklaring. Det er nemlig ikke slik at norske eller dansk-norske dalere utgjør flertallet i norske funn. Snarere tvert imot utgjør de et mindretall sammenlignet med de utenlandske. Dette representerer et så besynnerlig forhold at jeg finner det riktig å gi en skisse

18 Op.cit., 407

19 Bjørn R. Rønning, *Den Kongelige Mynt: 1628-1686-1806*, Oslo 1986, 215

20 Kirsten Mordhorst, Kronologisk oversigt over trykte forordninger m.v. vedrørende pengepolitikken under enevælden, *Dansk Pengehistorie*, III, Danmarks Nationalbank, København 1968, s. 161.

av norsk dalerutmynting i perioden, for å se om svaret på dette forholdet er å finne i utmyntingstallene.

Når det gjelder utmynting av dalere kan vi i korte trekk si at det var i Norge som i resten av verden: Store forekomster av edelmetall resulterte i utmynting. Så var da også den første daleren som ble preget i Norge et direkte resultat av sølvforekomster oppdaget ved Seljord i Telemark. Dette sølvet ble fraktet ned til Gimsøy kloster, utenfor Porsgrunn, hvor det ble slått dalere, markstykker og skillingsmynt med årstallene 1546 og 1547. Dette var utmyntinger av relativt beskjedent omfang, og må ses som et isolert kapittel i norsk mynthistorie. For det ble ikke preget flere dalere i Norge, verken på Gimsøy eller andre steder, før det ble funnet nye, og mye større, sølvforekomster i Sandsværtraktene, det vil si områdene omkring Kongsberg, i 1623. De første årene ble sølvet fraktet til København for utmynting, men allerede i 1628 besluttet man å åpne et myntverksted i Christiania. Noen tiår senere fant man det praktisk å anlegge et myntverksted enda nærmere sølvet, og så ble Den Kongelige Mynt på Kongsberg åpnet i 1686 (som en konsekvens av dette ble mynten i Christiania lagt ned i 1695). Samlet sett ble det utmyntet dalermynter til en verdi av 2 613 358 speciedalere ved myntverkstedene i Christiania og Kongsberg fra begynnelsen i 1628 til 1795, de aller fleste av disse var speciedalere.

En sammenlikning mellom dalerslagene i norske funn viser, at det er funnet 485 tyske og nederlandske mot 33 norske og 5 danske, altså 38 dansk-norske dalere. Det dansk-norske innslaget i dalerfunnene utgjør altså ikke mer enn 7 % av det totale antall som er funnet i Norge. Ser vi på forholdene i Danmark er fordelingen der betydelig skjevere, for 1600-tallet helt nede i 2%.²¹ Med utgangspunkt i det danske materialet har det vært foreslått at dansk-norske dalere ikke først og fremst ble utgitt med tanke på lokal sirkulasjon, men for eksport. Jeg har i utgangspunktet mye til overs for denne oppfatningen. Særlig fordi det ble utgitt en norsk piaster i 1777, ene og alene med øye for eksport til Asia, som viser at dette var noe myndighetene var opptatt av. Likevel finnes det skriftlige kilder på norsk side som bidrar til å nyansere en teori om eksport av norske dalere. For det første foreligger det en rekke belegg for at folk betalte skatt i speciedalere, og for det andre var det utbredt at tollavgifter ble betalt i dansk-norsk mynt. For eksempel hører vi at deler av inntektene fra toll for årene 1702 og 1703 beløp seg til 21 000 speciedalere. At dette virkelig dreide seg om dansk-norske dalere vet vi fordi de ble brakt til Den Kongelige Mynt hvor de ble smeltet ned og preget om til 8 skillinger.²²

21 Jørgen Steen Jensen, Norwegian coins in Danish monetary circulation of the 17th and early 18th century, *NNÅ* 1991, 155

22 Rønning 1986, 216

Fremveksten av papirpenger på 1700-tallet

At lødige speciedalere ble ommyntet til skillemynt må ses i sammenheng med et viktig utviklingstrekk i pengehistorien, fremveksten av papirpenger som for alvor tok til på begynnelsen av 1700-tallet. Allerede i det foregående århundre hadde det vokst frem et nytt omsetningssystem i nord-europeisk handel. Omkring år 1700 hadde vekslere overtatt mye av den rollen gullmynter, dalere og annet edelmetall hadde hatt i norsk utenrikshandel.²³ Det finnes en rekke belegg for at norske kjøpmenn brukte vekslere i utstrakt grad. Allerede i 1682 møter vi en generell anmodning fra borgerne i Bergen om at tollerne skulle godta vekslere som betaling. Og ute i Europa ble det opprettet egne vekselbanker. Først i Amsterdam i 1609, senere i samme århundre 25 slike banker i europeiske byer. Og særlig viktig i denne sammenheng synes den kraftige økningen i kredittvirksomheten som fant sted i England etter opprettelsen av *Bank of England* i 1694. Når vi har sett at dalerne i norske funn fikk en brå slutt på slutten av 1600-tallet, og de i stor grad forsvinner fra skriftlige kilder i 1720- og 1730-årene, hadde dette trolig bakgrunn i nye og mer effektive omsetningsformer.

Om vi blir værende på 1700-tallet kan vi med en gang slå fast at det ikke finnes myntskatter blant funnene fra dette århundre. I det hele tatt er det magre forhold på funnfronten. Med bakgrunn i myntfunnene kan vi slå fast at både gullmynter og dalere fikk stadig mindre betydning i norsk økonomi. Dessuten var det slik at det mellom 1696 og 1765, med ett kuriøst unntak, ikke ble utgitt dalermynt i Norge i det hele tatt. Unntaket var i og for seg ingen daler, men en praktmynt pålydende 4 mark preget i 45 000 stykker og gitt i gave fra Fredrik IV til dronning Anna Sophie i 1723. Ellers ble det preget skillemynt. Store utmyntinger av skillemynt fallt sammen med at utgivelser av sedler for alvor kom igang etter 1713. I dette året ble det alene utstedt sedler med verdier for 400.000 riksdaler!²⁴ Store deler av disse sedlene ble inndratt etter kort tid, men i 1716 ble nye sedler satt i omløp. Denne gang med samlet verdi på 1 000 000 riksdaler.²⁵ En beregning av seddelomløpet i år 1747 anslår verdien av seddelmengden til over 1 100 000 riksdaler.²⁶ På mange måter kan vi si at 1700-tallet var århundret da papirpengene etablerte seg som en betydelig faktor i norsk økonomi.

Jeg har til denne anledningen ikke vært i stand til å finne en god norsk samtidsbeskrivelse som forteller om overgangen til papirbaserte betalingsmidler, men en tysk herremann ved navn Christian Ludwig Lenz, som reiste gjennom Sverige på slutten av 1700-tallet anbefalte reisende å veksle til seg svenske penger ved grensen fordi det nesten ikke var mulig å veksle frem-

23 Tveite 1961, 419

24 Bjørn R. Rønning, *Norges pengesedler og seddelbankvesen inntil 1874*, Oslo 1980, 31

25 Op.cit., 39

26 Op.cit., 53

mede myntslag i småbyene og på landsbygdene. For å veksle gullmynter måtte man til Stockholm, og der fikk man svært dårlige kurser. Da var det mye bedre å bringe med seg veksler til handelshus med god anseelse. De ble i allmenhet godtatt, og var å anbefale fremfor gull- og sølvmynt.²⁷ Som vi ser var det ikke lenger bare kjøpmenn i byene som baserte seg på veksler på slutten av 1700-tallet, tilliten til den slags verdipapirer hadde også forflyttet seg til landsbygdene.

Pengeomløp i Norge omkring 1814

For å få et glimt av hvilke penger som var i omløp i Norge skal vi forflytte oss til årene rett etter 1814, en tid da de norske finansene var i uorden og pengestellet i krise. For å bøte på dette skrev den norske staten ut en sølvskatt hvor hver nordmann ble avkrevd 5 % formueskatt. Finansminister grev Hermann Wedel Jarlsberg ble ilignet 7500 speciedaler av en antatt formue på 150 000.²⁸ Det finnes flere samtidige beskrivelser om hvordan arvesølv og andre kostbarheter ble innlevert med patriotisk offervilje, noe også greven gjorde, men i penger betalte han følgende: Dansk-norske sølvmynter, hvorav størsteparten speciedalere utgjorde 6 %, dansk-norske gullmynter 1,4 %, utenlandske gullmynter 1,7 %, mens såkalte “Zahlkassebevis” utgjorde hele 76,1 %. “Zahlkassebevis” var anvisninger på tilgodehavender av statskassen og tjente som veksler og verdipapir. Dette understreker at de utenlandske dalernes tid i Norge var over for godt.

Selv om papirbaserte betalingsmidler for alvor hadde etablert seg, var det ikke slik at folk sluttet å verdsette edelmetall, og i denne sammenheng gullmynter og dalere. Kjøpmennene som drev utenlandshandel var avhengig av trelast, fisk og andre råvarer fra norske bønder og fiskere. Denne handelen ble organisert på forskjellige måter, men det hersker ingen tvil om at deler av slike transaksjoner ble gjort opp i utenlandsk mynt. På den måten gikk en del av denne mynten inn i den sirkulerende pengemengden. Der pengene ikke ble brukt til innkjøp av varer, tjenester, eiendom eller annet, ble de enten lagt på kistebunnen, med tanke på betaling av skatt eller andre fremtidige utgifter, eller de ble smeltet ned for tilvirkning av prydgjenstander i gull og sølv. Slike gull- og sølvsaker hadde en sosial funksjon, og de ble brukt til å vise velstand og rikdom. Til samme tid utgjorde de en form for likvid kapital. Det var et middel til lagring av verdier som kunne omsettes eller pantsettes. Og selv om det ble utvunnet sølv i Telemark på 1500-tallet, og etter hvert i betydelig mengder i Kongsbergtraktene på 1600-tallet, er det mye som taler for at store deler av sølvet i Norge var av utenlandsk opprinnelse. Og om

27 Nils Ludvig Rasmusson, *Myntförhållanden i Sverige 1796*. Ur Christian Ludwig Lenz' reseskilddring. Med kommentar av Nils Ludvig Rasmusson, *NNUM* 1950, 83-87

28 Kolbjørn Skaare, Grev Wedels innskudd til Norges Banks sølvfond, *NNUM* 1969, 165-171

det skulle være noen som har sølvskjeer eller annet sølvtøy fra 1700-tallet, kan det godt være at sølvet i disse opprinnelig stammer fra fjellene i Peru, så internasjonal var nemlig sølvstrømmene på 1500-, 1600- og 1700-tallet, men på veien hit hadde nok sølvet vært myntet både to, tre og fire ganger.

Dalerstrømmene i Nord-Europa – en forklaringsmodell

Så langt har vi sett at handelsbalansen med utlandet for en stor del var positiv mot England, og i noe mindre grad mot Nederland, mens den var negativ mot Danmark og Tyskland. Rent umiddelbart skulle man tro at det førte til engelske og nederlandske dalere i norske funn, men der det har blitt funnet nederlandske dalere, finnes det så å si ikke engelske. I tillegg finnes det mange tyske i norske funn. Ut fra handelsbalansen skulle man forvente å finne mange engelske og nederlandske dalere, i mindre grad tyske. Det kan selvfølgelig være at våre oppfatninger om handelsbalansen ikke avspeiler virkeligheten, men før vi eventuelt innlater oss på nye teorier om handelsstrømmene i denne perioden, skal vi gå tilbake til engelske kilder med det for øye å drøfte problemstillingen: hvilke mynter engelske kjøpmenn brukte for å betale norsk trevirke?

Den omfattende eksporten av dalere fra England til Norge fant sted til tross for at det eksisterte et forbud mot utførsel av edelmetall på engelsk side. De engelske myndighetene så med alvor på bruddene mot dette forbudet, og i 1651 fikk London-kjøpmannen Thomas Violet i oppgave å holde oppsyn med denne ulovlige trafikken av sølv ut av landet. Han skriver at store kvanta tyske dalere blir brakt til London fra Hamburg og andre deler av Tyskland.²⁹ Videre skriver han at gullsmedene, det vil si bankierene i London, kjøper opp tusenvis av nederlandske, tyske og spanske dalere. Og størsteparten av disse pengene selges til de som driver handel på Norge og Danmark. Og for at ikke tollerne skal oppdage myntene pakker de dem omhyggelig og gjemmer dem ombord i sine skip.³⁰ I en tid hvor det rådet eksportforbud mot utførsel av edelmetall, til samme tid som engelske kjøpmenn hadde behov for sølv i handelen med Norge, lå det mye rasjonale bak det å unngå veien om offisielle engelske myntverk. For at det skulle la seg gjøre måtte bankierene i London være villig til å kjøpe tyske dalere for en høyere pris enn det myntverkstedene var villig til. Noe de gjorde i visshet om at de kunne selge det videre med fortjeneste til kjøpmenn som handlet på Norge. Disse kjøpmennene kunne gi høyere pris for sølvet i London fordi de generelt fikk enda bedre betalt for sølvet i Norge, og fordi fortjenesten på trevirket var så stor at de kunne forsvare en høyere pris på sølvet, i dette tilfellet tyske og nederlandske dalere.

Så lenge kjøpmenn fraktet store antall sølvdalere til Norge var disse da-

²⁹ Tveite 1961, 418

³⁰ Op.cit., 404

lerne i stor grad del av en internasjonal pengestrøm. Selv om nordmennene klarte å opprettholde et overskudd i handelsbalansen mot England, og på den måten tiltrakk seg utenlandske dalere, ble store deler av denne dalerstrømmen brukt til å dekke underskuddet i handelsbalansen mot Danmark og Tyskland. I 1661 hører vi norske borgere fortelle om tyske kjøpmenn som fører penger ut av landet i en grad "hvormed landet af penge middel blottes".³¹ Samme år skriver en kjøpmann fra Kristiansand at tyske kjøpmenn "treker penge aff landet".³² Nå var det, som vi har sett, ikke bare mot Tyskland Norge hadde underskudd på handelsbalansen. I enda større grad enn tyske kjøpmenn, trakk danskehandelen og den danske statsmakten store pengesummer ut av Norge. Ikke bare innførte Norge betydelig mer varer fra Danmark enn det som ble eksportert, men hvert år krevde kongemakten, med sete i København, store overføringer fra Norge. Overføringer som i vesentlig grad ble betalt i sølv. På den måten kan det ikke være tvil om at store deler av det overskuddet Norge hadde i handelen med England forsvant sørover til Danmark. Overføringene til Danmark gikk i stor grad videre til tyske stater og Nederland hvor kongemakten brukte statsinntektene til innkjøp for hæren, marinen og hoffet, som særlig importerte tekstiler, krydderier og andre luksusvarer. Interessant i denne sammenheng er det at Tyskland og Nederland hadde underskudd i handelsbalansen mot England. Dette underskuddet ble for en stor del betalt i sølv. En del av dette sølvet kom fra Danmark, som igjen kom fra Norge. Med dette var ringen sluttet. Strømmen av myntet sølv med klokka rundt Nordsjøen. Det sølvet som engelske kjøpmenn betalte nordmenn for trelast, tok veien fra Norge via Danmark, Tyskland og Nederland tilbake til England.

Det finnes mange forskjellige innfallsvinkler til myntstrømmene i Nord-Europa på 1500-, 1600- og 1700-tallet. I denne artikkelen har jeg foretatt store sveip i tid og rom som innebærer at min fremstilling ikke kan ses på som annet enn en grov skisse. En forenkling som på ingen måte tar høyde for de mange nyansene og konjunktorene som preget folk, handel og stater i denne perioden. Og selv om jeg har presentert svar på enkelte problemstillinger, utgjør de bare en liten brikke i et større problemkompleks. Det er imidlertid interessant å merke seg at pengestrømmene i stor grad fulgte handelsbalansen mellom de forskjellige statene i tidlig moderne handel i så stor grad at det kan brukes som et generelt poeng, nærmest en økonomisk lovmessighet i tider og samfunn der mynt var det mest brukte betalingsmiddel også i internasjonal handel.

31 Op.cit., 414

32 Ibid.

Summary

Flows of currency in Northern Europe in the 16th, 17th and 18th centuries

This paper is based on my lecture at the University of Oslo in connection with my defense and afterwards the award of the degree *Doctor philosophiae*, 14 February 2003.

Apart from the Norwegian numismatic literature by previous keepers of the Coin Departement at the University of Oslo, much of the material I use was found in the book by Stein Tveite about English-Norwegian timber 1640-1710 (ref. 4). Foreign currency came to Norway via English merchants, who bought timber, needed for the Navy and for the merchant fleet, especially from Western Norway. It is argued that not only English coins but also German and Dutch thalers, which took their way from i.a. Hamburg to England, ended – at least preliminarily – in Norway. Finds of thalers are, however, not registered very often in the museums, as it was not until 1979 that finds from the period 1537-1650 were protected by legislation. The author argues that Norwegian thalers (after 1628) only to a limited degree were exported as they often were used for payment of taxes and customs.

(Editor)